

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХХ СТОРІЧЧЯ

«Україна ще відкриє для себе Шевельова». Так Оксана Забужко назвала публікацію фрагментів зі свого листування з Юрієм Шевельовим, надруковану в «Сучасності» у 2008 році¹. Ці слова мають таке продовження: «Може, й настане час того щасливого відкриття. Але то вже буде інша Україна, ніж та, яку маємо сьогодні. І яка, за великим рахунком, забула відзначити 100-річчя Великого Українця»².

Треба сказати, що Україна якщо й змінилась порівняно з 2008 роком, то навряд чи на краще. Проте можемо говорити, що нині відкриття Шевельова таки відбувається. І до цього спричинилися не лише шанувальники без перебільшення колосального внеску цієї людини в українську гуманітарну культуру, а й вороги Шевельова, зокрема керівники його рідного міста – Харкова.

Скандал у Харкові, пов'язаний із демонтажем меморіальної дошки Юрію Шевельову, встановленої за ініціативою місцевих громадських організацій на зібрані громадою гроші, брутальні образи на адресу вченого та його шанувальників, які дозволив собі тодішній голова Харківської обласної державної адміністрації

---

¹ Забужко О. Україна ще відкриє для себе Шевельова // Сучасність. – 2008. – Ч. 12. – С. 61-76.

² Там само. – С. 61.

Михайло Добкін, і активне обговорення події в медіях та Інтернеті сприяли зацікавленню ширших кіл працями Шевельова. За інформацією Віктора Кубайчука, згідно з сайтом, який фіксує відвідуваність сторінок у Вікіпедії, якщо 24 вересня стаття «Юрій Шевельов» в українській Вікіпедії мала 104 перегляди, то 25 вересня 2013 р., в день скандального демонтажу пам'ятного знака, їх кількість різко зростає до 1956; відповідне співвідношення в російській Вікіпедії 24 і 25 вересня було 112 до 3566.

Дослідження спадщини вченого потребує великої монографії, можливо, не однієї. У цьому виступі хочу окреслити лише головні напрямки його мовознавчої діяльності.

Юрій Шевельов був ученим широкого гуманітарного профілю, але найвагомішим є його внесок у мовознавство. Сам Юрій Володимирович уважав себе передусім мовознавцем, трактуючи свої літературознавчі зацікавлення як хобі. Проте непромінальну наукову й естетичну вартість має все, що вийшло з-під його пера: і статті з історії української літератури, і літературна та театральна критика, і розвідки з культурології, і мемуари та листування. Цінність не лише наукової, а й епістолярної спадщини Шевельова, як, зрештою, кожної видатної особистості, засвідчує опубліковане Оксаною Забужко у 2011 р. її листування з Юрієм Володимировичем³, що стало однією з найяскравіших подій у культурному житті України.

У науковій, публіцистичній та організаційній діяльності Шевельов завжди дбав про гідність і авторитет української науки. Головне призначення зарубіжної україністики вчений убачав у збереженні неперервності історичного розвитку української науки, у сприянні дальшому її поступові. Виступаючи в 1962 р. на

---

³ Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами. – Київ, 2011.

урочистих зборах Української Вільної Академії Наук як її президент, Юрій Шевельов зазначав:

[...] я хотів сьогодні сказати [...] про ту відповідальність чи ті відповідальності, які Академія несе і виконати які є її головним обов'язком [...] Наша перша відповідальність перед нашою старою батьківщиною – Україною. Наш обов'язок – говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там запопадливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою роль там ⁴.

Найповніша бібліографія праць Шевельова, укладена у 1998 р., містить 872 позиції; серед них – кілька фундаментальних монографічних досліджень. Знавець багатьох мов, Шевельов публікував свої наукові праці українською, англійською, німецькою, російською, польською, французькою мовами. Коло його наукових інтересів було широким – історія слов'янських мов, дослідження писемних пам'яток, діалектологія, етимологія, проблеми сучасної української літературної мови та інших слов'янських мов, соціолінгвістика.

Розвідки Юрія Володимировича присвячені різним слов'янським мовам, але в центрі його лінгвістичних досліджень були українська мова, інші східнослов'янські і польська.

Головним об'єктом зацікавлень Шевельова впродовж десятиліть була проблема слов'янського і українського етногенезу. Їй присвячені три фундаментальні англійські праці вченого: монографія про історію формування білоруської мови ⁵, «Істо-

---

⁴ Цит за вид.: Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності // Видатний філолог сучасності. (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Харків, 1996. – С. 15.

⁵ Serech Y. Problems in the Formation of Belorussian. – New York, 1953.

рична фонологія праслов'янської мови»⁶ та «Історична фонологія української мови»⁷.

На величезному за обсягом матеріалі писемних пам'яток і діалектних фактів учений зробив висновок про походження української мови безпосередньо з праслов'янської, час розпаду якої на окремі слов'янські мови відносив до VI–VII ст. н. е. Теорія походження української мови Шевельова спростовує панівну концепцію російських мовознавців О. Шахматова, Ф. Філіна, Г. Хабургаєва та інших про існування так званої “спільної коліски” трьох народів – українців, росіян і білорусів, тобто спільної східнослов'янської мови (інакше – давньоруської, “общерусской”) як попередниці трьох сучасних східнослов'янських мов: української, російської і білоруської.

«Історична фонологія української мови» була опублікована англійською мовою в Гайдельберзі в 1979 р. В українському перекладі вона вийшла у 2002 р. в харківському видавництві «Акта».

Переклад цієї праці, який зробили харківські мовознавці Сергій Вакуленко і Андрій Даниленко, тривав понад чотири роки. Як згадує Сергій Вакуленко в передмові,

[...] коли вона [праця. – Л. М.] була в розпалі, я, приголомшений її огрономом, написав Юрієві Володимировичу буквально таке: “Уже півтора року триває наше перекладання. І потриває ще, мабуть, із рік. (То була занадто оптимістична оцінка). Не виходжу з дива: якщо на переклад треба стільки часу та сил, то скільки ж витрачено на написання?” Відповідь тоді не забарилася: “Це кумедно, але я не можу згадати, коли я почав працювати всерйоз

⁶ Shevelov G. Y. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. – Heidelberg, 1964.

⁷ Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979.

і виключно над своєю фонологією. Мабуть, щось у межах 13-15 років” (лист від 3 березня 1997 р.)⁸.

Нині концепція Шевельова знаходить визнання й підтвердження у працях українських мовознавців, зокрема в монографіях Григорія Півторака «Українці – звідки ми і наша мова?» (Київ, 1993), «Походження українців, росіян та білорусів. Міф і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”» (Київ, 2001). Щоправда, дивує відсутність у працях Г. Півторака посилань на дослідження Шевельова, що зауважив і австрійський славіст Міхаель Мозер⁹.

Шевельов переглянув ще одну теорію, яка стосувалась питань діалектної основи української літературної мови. У книзі «Внесок Галичини у формування української літературної мови», написаній під час перебування вченого у Львові в 1943 р., а опублікованій значно пізніше¹⁰, Юрій Володимирович дав ґрунтовну характеристику галицького варіанта літературної мови і показав його роль у становленні норм загальнонаціонального мовного стандарту. Як і в інших своїх працях про формування української літературної мови, Ю. Шевельов обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом¹¹. У радянському мовознавстві не лише вивчення, а й сама постановка питання про існування

---

⁸ Вакуленко С. Три сторінці про переклад // Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. X.

⁹ Див.: Мозер М. Причинки до історії української мови. – Харків, 2008. – С. 3.

¹⁰ Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. – Мюнхен, 1949.

¹¹ Див., зокрема: Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. (До постави питання) // Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 157-174.

в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. західноукраїнського регіонального різновиду літературної мови була заборонена, тож праця Шевельова до недавнього часу була єдиним об'єктивним науковим дослідженням історії формування української літературної мови.

Ці ідеї Шевельова також знайшли продовження і розвиток уже після незалежнення України, зокрема в монографії (у трьох частинах) чернівецької дослідниці Людмили Ткач «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття» (Чернівці, 2000–2007 рр.).

Шевельова можна вважати й засновником української соціолінгвістики. У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» (перше видання українською мовою у перекладі О. Соловей 1987 р., в англійському оригіналі – 1989 р.¹²) учений розглянув проблеми розвитку української мови в першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики. І все це – на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Це найповніше на сьогодні соціолінгвістичне дослідження мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у зазначений період.

Як показав учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови політиці був радянський режим. Саме радянський уряд застосував, починаючи з 30-х рр., поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику так званої “внутрішньої” русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх у бік максимального зближення

---

¹² *Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status. – Cambridge, Mass., 1989.*

лексичного складу й граматичної будови української мови з російською.

Ця згубна практика денаціоналізації дістала обґрунтування у фальшивих мовознавчих теоріях “гармонійної” російсько-української двомовності і “благодетельного” впливу російської мови на розвиток української.

До сьогодні праця Шевельова належить до найґрунтовніших соціолінгвістичних досліджень мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у зазначений період.

Багато зробив Шевельов для вивчення діяльності мовознавців 20-х рр. Добу Розстріляного Відродження він уважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як найбільш плідну за здобутками не лише в літературі, а й у галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку, нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови, над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм. Репресованим мовознавцем 20-х рр. Олені Курило і Всеволоду Ганцову вчений присвятив окремі розвідки¹³.

Непересічне значення спадщини Юрія Шевельова полягає в тому, що він зберіг тяглість розвитку українського мовознавства. Теми, які він опрацьовував і які десятиліттями замовчувались або фальшувались у радянському мовознавстві, нині знаходять вдячний інтелектуальний ґрунт. Поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямків відбувається під знаком Шевельова.

Під впливом ідей великого філолога нині переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної норми, дістають розвитку соціолінгвістичні дослід-

---

¹³ Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег, 1954.

дження, зокрема вивчення мовної політики тоталітарного радянського режиму, а також аналіз сучасної мовної ситуації в Україні, по-новому висвітлюється історія української мовознавчої науки і внесок до неї репресованих свого часу вчених.

Мовознавчі дослідження Шевельова ніколи не були вузько фаховими. Мовні явища вчений досліджував у їх нерозривному зв'язку з національною історією, культурою й ідентичністю. Його твори містять проникливі та надзвичайно актуальні сьогодні спостереження про розкладовий вплив тоталітарної системи на соціальний і психологічний стан суспільства, нівечення людської індивідуальності, поширення цинізму й морального нігілізму. Для прикладу наведемо хоча б одне з міркувань видатного мислителя про ті труднощі, які чекають пострадянське суспільство на шляху демократизації. Ці думки Юрій Володимирович висловив у статті «На берегах хроніки поточних подій», яка була відгуком на часи горбачовської “перебудови”. Великою перешкодою на шляху до демократичного устрою Шевельов уважав, крім інших, соціопсихологічний чинник формування за тоталітарного режиму двох “ліній поведінки, які стали панівними, провідними. Або це пергіонтівське “обійди по кривій”, не ставай на прю. Або примітивне урвительство й безпросвітний цинізм”¹⁴. Годі говорити про те, що переважання в українському соціумі цих двох типів поведінки значною мірою спричиняє й нинішній кризовий стан нашого суспільства.

Значення спадщини Шевельова важко переоцінити. Свого часу Михайлина Коцюбинська зазначала, що якби його книжки читали ширші кола, наше суспільство вже було б іншим.

Як Шевченко у дев'ятнадцятому столітті, так і Шевельов у двадцятму поставив на сторожі української спільноти слово. Якщо Шевченко заклав культурні основи нації, то Шевельов у часи не-

---

¹⁴ Шевельов Ю. На берегах хроніки поточних подій // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. – Київ, 2009. – С. 347.

щадного нищення української культури зберіг історичну спадкоємність її розвитку та збагатив її блискучими науковими й публіцистичними творами.

Слід сказати і про виняткову шляхетність цієї особистості. Адже Шевельов не був українцем за народженням, він став українцем за свідомим вибором. Варто навести у зв'язку з цим фрагмент зі спогадів Юрія Володимировича «Я – мене – мені... (і довкруги)»:

Коли я дивлюся на своє життя сьогодні і зважую причини мого вибору, мені здається, що найвирішальнішим було все-таки не майбутнє, а минуле, і мені здається, що українськість завжди була в моїй родині. Так, це парадоксально, і батько, й мати німецького коріння. Обидва виховані в Петербурзі. Вони жили в російській культурі і в російській мові. Так вони виховували дітей, зокрема мене. У родині не було українських книжок, ніколи не говорили по-українськи між собою і не мали зв'язків з українською інтелігенцією. Саме місто Харків назовні було російське. З українських зацікавлень моєї матері знаю тільки про одне – вона зі справжньою побожністю говорила про сценічні виступи Марії Заньковецької (якої мені вже не довелося побачити). І все-таки, все-таки... Українськість якимось ірраціонально жила в Харкові, жила в матері і в сестрі. Тисячею дрібниць вона входила в життя – купівля на базарі, розмови з селянами, літні подорожі на Полтавщину, контакти з Толею Носовим. Майже ніщо з того не було на поверхні, і все-таки воно існувало. Є в німців слово *Sein* – буття, і є добре неперекладне слово *Dasein* – бути в певному часі і місці, бути тут, бути навколо, оточувати. І – додаю – бути любленим, бути своїм. Україна була своєю, з її пейзажами, з її людьми, з її білими (тоді) хатками. Тому мати могла допомогти мені в моєму першому

наївному українському «творі», тому пізніше, від 1941 року вона так легко перейшла на українську мову, тому, вмираючи, напівпритомна, не помічаючи вже нічого навколо, крім мене, свого сина, свої останні слова вона промовила по-українськи.

[...]

Це було в нашій родині проявом, либонь, того, що Юрій Липа, старший від мене на вісім років, називав телюричними силами української землі – здатність української землі й повітря навіть чужинців і зайд змусити відчувати себе таки своїми на цій землі і чужими на тій, де вони виховувалися і звідки прийшли¹⁵.

Обравши замолоду благородний шлях служіння українській спільноті, Юрій Володимирович ніколи не зрадив свого вибору, попри те, що зазнав через нього переслідувань не лише від радянських функціонерів від науки, а й від очільника американських русистів Романа Якобсона, який у боротьбі з Шевельовим не погребував використанням сфабрикованого в КДБ наклепу про нібито колаборантство вченого під час німецької окупації Харкова¹⁶.

Нині, як це показали й останні події в Харкові, боротьба за Шевельова триває. Тому завершити свій виступ хочу знов-таки словами Юрія Володимировича, в яких, попри все, звучить надія. Ще в 1976 р. у передмові до книги «Історична фонологія української мови», яку вчений уважав найважливішою справою свого життя, він писав:

---

¹⁵ Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені ... (і довкруги). – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні. – С. 76-77.

¹⁶ Див.: Шевельов Ю. Зустрічі з Романом Якобсоном // Сучасність. – 1994. – Ч. 12. – С. 93-128.

Автор здає собі справу з того, що в наші дні провідна роль у ширенні певних наборів ідей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаганди та відвертому пристосовництву – як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях¹⁷.

---

¹⁷ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 8.